

О. В. Яковлева

СИМВОЛЬНА МОВА УКРАЇНСЬКИХ І БІЛОРУСЬКИХ НАРОДНИХ ПІСЕНЬ

У статті автор подає своє розуміння складним і неоднозначним поняттям у лінгвістиці, що пов'язані з феноменом символу; описує символічні значення окремих лексем, які є частотними в текстах українських і білоруських народних пісень, таких як *вода*, *вінок*, *калина* та інших. Обґрунтовується виділення самостійного міждисциплінарного напрямку – лінгвістичної символіки, об'єктом якого став би феномен символу, а предметом – символічні значення синкретичних символів: вербальних, предметних і акціональних.

Ключові слова: *символічне значення, символна мова, лінгвістична символіка.*

Феномен символу і символічні значення цікавили освічених людей з давніх-давен. Огляд окремих теорій символу, розмежування символу і знака, починаючи з ідей Арістотеля і Платона, зробив Ц. Годоров [10]. Сучасні філософи, культурологи, фольклористи та лінгвісти продовжують різноаспектне студіювання символу (див. роботи М. Мамардашвілі, О. П'ятигорського, М. Савельєвої, М. Дмитренка, З. Василько, Н. Слухай, О. Яковлевої та інших).

Символічні значення у слов'янській народній поезії у свій час блискуче описав О. Потебня [7]. Засновником символізму в Україні вважаємо Г. Сковороду [15, с. 150-154]. Актуальними і неоднозначними у сучасній лінгвістиці є поняття: *символьна мова, символічне значення*, що також стали об'єктом уваги нашої розвідки.

Поняття *символьна мова*, запропоноване у роботах Н. Слухай, застосовуємо в широкому значенні, згідно з чим обсяг цього поняття не обмежується лише лінгвальними маркерами, а містить увесь комплекс символічних репрезентацій – вербальних, акціональних, предметних синкретичних символів [16, с.2].

Багатомірне поняття символічної мови має певні характеристики: 1) символна мова – це спосіб кодування і збереження прадавньої картини світу як результату міфологічного осмислення дійсності; 2) символна мова наявна в сакральних текстах, які є джерелом знань про національні особливості світосприйняття і до яких належать, зокрема, народні пісні; 3) символна мова віддзеркалює специфіку архаїчного світосприйняття, отже, виступає об'єктом вивчення і когнітивної лінгвістики, і лінгвокультурології.

Лінгвістичне тлумачення символу насамперед стосується лексем із символічним значенням, що називають предмети, явища, дії тощо за принципом «все в усьому», тобто мають полісемантичну природу. Акціональні та предметні символи у фольклорних текстах, зокрема й у текстах народних пісень, так само наділені символічним значенням, яке виражається мовними засобами при описанні тих чи інших подій, ситуацій тощо і яке кардинально відрізняється від лексикографічного значення своєю стереофонічністю, глибиною, багатоаспектністю. Складність феномену символічного значення, пріоритет у необхідності його лінгвістичної кваліфікації, ґрунтованої на синтезі знань із психології, культурології, етнології та ін. наук, на наше глибоке переконання, створює умови для виокремлення самостійного наукового напрямку – **лінгвістичної символіки** (лінгвосимвології), що дасть підстави долучитися до створення загальної теорії символу з урахуванням значного матеріалу з інших галузей знань. Припускаємо, що лінгвістична символіка у майбутньому – це міждисциплінарний напрям, для якого

символьна мова і феномен символу стали б основними об'єктами вивчення, а символічне значення – його предметом [16, с. 20-21].

Майже в усіх міфологіях світу наявна символіка вогню і води, але прадавнє значення цих стихій як чоловічого і жіночого начала не завжди прозоре. Вогонь і Вода стоять на початку світотворення, як чоловік і жінка при народженні людини. Саме шлюбіві Води й Вогню присвячено день Купала, де зустрічаємо і вогнища, і купання або обливання водою.

Дощ, що спадає на землю, – це вода, запліднена вогнем, світлом, і від нього все родить. Відгомін цих уявлень зберігається в піснях, баладах, повір'ях та обрядовості українців – робить висновок Л. Іваннікова [13, с. 33].

У народних віруваннях усіх слов'ян закріпилося уявлення, що навесні Ярило-Сонце відчиняє небо і випускає тепло, дощ та росу на землю. В результаті відбувається «запліднення» Землі-матері. У білоруській народній пісні збережено саме таке символічне значення: *Юрий, вставай рано, выпускай росу на теплое лето, на буйное жито, на ядреное, колосистое, людям на здоровье* [2, с. 117].

В українській веснянці з Волині співається: *Та Урай матку кличе: та подай, матко, ключа одімкнути небо, випустити росу, дівоцьку красу* [14, с. 148].

Академік Ю. Карпенко вважав, що найдавнішим періодом (або першим етапом протослов'янського язичництва) був водно-рослинний етап, коли обожнювана субстанція води і дерева сама по собі була *богом-подателем* без будь-якої антропоморфізації чи одухотворення. З розвитком культу вогню лексема *бог* набула сенсу *вогонь*, який залишився у похідних словах: *багаття, багатий, убогий, Дажбог* [4, с. 23].

Одне з найдавніших символічних значень *води* є значення *жіночого начала*, що яскраво представлено у народних текстах. Вірогідно, це символічне значення є давнішим за символічне значення вогню як чоловічої запліднюючої сили, бо пов'язане з епохою матриархату, яка змінилася патріархатом, і тоді вже чоловіче начало вважалося головним.

О. Потебня провів паралель між символічним значенням світла, води та дівочої краси. Блиск води асоціювався з веселощами і сміхом [7, с. 55]. Дівчата, як правило, зустрічалися з хлопцями біля води, де й зароджувалося кохання. Тексти білоруських і українських народних пісень підтверджують таке значення: *«Ой, реченька, реченька, что же ты не полная? Ой люли, люли, что же ты не полная? Что же ты не полная, с бережком не ровная? Ой люли, люли, с бережком не ровная?» «Ой, как же мне полной быть, с бережком вровень быть? Ой люли, люли, с бережком вровень быть? – Ясь коней своих поил, Дуня воду черпала, ой люли, люли, Дуня воду черпала!»* [2, с. 116]; *На річечці кладочка лежала, на кладочці панночка стояла, на всі боки заглядала, заглядала, звідки милий виїде, виїде* [14, с. 126]; *Там дівчина воду брала та й набрала, набрала, ще й козака соколеньком та й назвала, назвала* [1, с. 65].

Чиста вода із студеної криниці або з річки, мала символічне значення дівочої цноти: *Заручена Настя, заручена молодая. Подай, Настенько, водици із студеной криници, ... моя водица дорога – дорожча меду і вина: по місяцу вичерпана, по ясній зорі несена, бо моя водица дорога – дорожча меду і вина* [12, с. 164].

Отже, подавати воду парубкові самому напитися чи напувати коня має таке символічне значення: *дівчина готова до кохання і віддається хлопцю*. У білоруській пісні річка *«не полная, с бережком не ровная»*, тому що *Дуня воду черпала, а Ясь коней своїх поил*.

Наступний текст білоруської пісні у перекладі на російську ще яскравіше ілюструє таке символічне значення: *В поле под ветлой криница с водой. Приходила молодая девка за водой. Девка за водой, – хлопец над водой: «Напои мне вороного, под ветлой постой!» «Рада б постоять, коню воды дать – не обула белых ножек, холодно стоят!»* [2, с. 115]. У даному контексті дівчина відмовляє хлопцю, бо розуміє, на що він натякає, але вона береже свою цноту.

Українська пісня: ...там дівчина воду брала, з козаченьком розмовляла. Козак коня наповав, з дівчиною розмовляв, дівчину підмовляв [12, с. 76].

Коли до криниці заросла стежина чи криницю засипало піском, то такі акціональні символи означають нещасливе кохання; розставання парубка і дівчини. Проілюструємо це текстом української народної пісні у перекладі на російську мову: *Да не это ль та криница, где голубь купался? ... Да не это ль та девица, с которой я znalся? Да не это ль та криница, где я воду пил? ... Да не это ль та девица, что я так любил? ... И давно уж к той кринице тропы заросли... И давно уж к той девице сваты в дом пришли. Ой, уже из той криницы орлы воду пьют... Ой, уже мою девицу под венец ведут... Засыпало ту криницу, занесло песком... Повенчали ту девицу с другим козаком...* [2, с. 13-14].

Крім виділених символічних значень, у наведеному тексті символами є і птахи: голуб – символізує закоханого хлопця; орли-хижаки – чужинців-сватів, які забрали кохану дівчину. В усіх міфологіях і різних культурах світу голуб – це птах з полісемантичним символічним значенням. Символіка голубів з часів античності, біблійна символіка і символічне значення цього птаха у народних віруваннях описані у різних джерелах [8, с. 162-166; 3, с. 141-143]. У народних, так само, як і у весільних обрядових піснях, голуб символізує парубка, голубка – дівчину. *Слухати гудіння голубів* має символічне значення: *засвататися і покинути свій рід*; *два голуби* символізують любовно-шлюбні стосунки: фігурками голубів оздоблюють весільний коровай. Два голуби нарізно символізують невірність. У піснях часто зустрічаються такі акціональні символи: голуби разом п'ють воду, а потім розлітаються – означає розлуку; голуби п'ють воду, цілуються і крильцями обіймаються – означає згоду між закоханими. Голуб без пари має символічне значення самотнього чи покинутого парубка [3, с. 142]. Останнє закріпилося у тексті білоруської народної пісні «Галя»: *Паселі, гэі, лубы па гарохаў'ю как усе й, как усе, гэі, лубы гарох клююць. Толькай адзін, толькай адзін, гэі, лубок, ня п'ець, ня есць, на сваюй, на сваю галубку паглядаіць. Што яго й, што яго й галубка замечана крылышкам. Праваяй крылышка, ох, да адсечана. Ай я-яй я-яй я-яй ай я-яй я-яй я-яй; ай я-яй я-яй я-яй ай я-яй я-яй я-яй. Паселі госцейкі па застолейку, как усе, как усе. Госцікі і п'юць-ядуць, толькій адзін, толькій адзін Сашачка ня п'ець, ня есць, на сваюй, на сваю Галечку паглядаіць, што яго, што Ягой Галечка замечына косанькай* [17].

М. Сумцов описав традицію вінкоплетіння у різних народів і наголосив, що у слов'ян вінки в'ють на весняні й літні свята, на весілля, навів легенду про походження вінка з пір'я пави [9, с. 68-75]. Символічні обрядові дії з рослинами навесні й літом мали суто практичне значення: надати сили та здоров'я ослабленій після зими людині, бути запорукою гарного врожаю. Завиваючи й заплітаючи довгі гілки верби й берези або виготовляючи вінки, люди вірили, що у такий спосіб можна зібрати до купи родючі сили землі, міць живої природи, яка весною оживала, перемагаючи смерть. Текст білоруської пісні ілюструє саме таке значення: *Пойдем, свет-девица, в луга-лужочки завивать веночки на годы добрые, на рожь на густую, на ячень колосистый, на овес росистый, на гречку черную, не капуста белую!* [2, с. 117].

Купальські ворожіння в українців і білорусів з вінками мали свою символічну семантику: апотропеїчну або оберегову, продукуючу та цілющу; за допомогою купальських віночків дівчата прогнозували своє весілля і навіть смерть [394]. Білоруська народна пісня «Купалінка» саме про це: *Купалінка-купалінка, цёмная ночка, цёмная ночка, а дзе ж твая дочка, цёмная ночка, а дзе ж твая дочка. Мая дочка у садочку ружу, ружу поліць, ружу, ружу поліць, белы ручкі колиць, ружу, ружу поліць, белы ручкі колиць. Кветачкі рвець, кветачкі рвець, вяночкі звіае, вяночкі звіае, слёзкі праліае, вяночкі звіае, слёзкі праліае* [17].

Тексти усної народної творчості донесли не тільки художньо відображену давню флору й фауну українських і білоруських земель, а й зовсім інші взаємини людини з природою, що віддзеркалено, зокрема, на лексичному й граматичному рівнях обох слов'янських мов. Чітким було розмежування рослинної символіки стосовно чоловіка і жінки. Міфологізацію категорії

роду стосовно «чоловічих» та «жіночих» дерев у віруваннях слов'ян частково описав М. Толстой [11, с. 333-340].

Так, калина, береза, верба, будь-яка квітка і т. д. - назви рослин у жіночому роді - виступали символами дівчини або жінки:

Мовні образи листя на деревах, його квітів і плодів, гілок, коріння - все в народній уяві набувало символічного значення: *Туман ярм по долині, лист широкий на калині. Й а ще ширший на дубочку, кличе голуб голубочку: - Иди, сердце, поцелую, хоч не свою, то чужую...* [6, с. 360]; - *Ой каліна, ти каліна, в речке талая вода, розкажи ти, ти каліна, як попала ти сюда. - Как-то ранньою весною парень бравий прискакав, довго, довго любувався, а потом з собою взяв. Обещал меня, каліну, посадить в своем саду, не доввоз до дома, бросив, думав, шо я пропаду. А я за землю вцепилась, корні бросила свої, і навеки поселилась в роще там, де солов'ї... [там само, с. 495].*

З білоруських народних пісень «Калінка» і «Ружа кветка»: *Ні праўдзівая калінка (2 р.) казала цвісіці ня буду. Як прыйшла вясна расцвіла, ажно ростачкі пуціла. Ніпраўда твая, Галечка (2 р.), казала замуж не пайду (2 р.), як прыехаў Сашачка дык пайшла, родную мамачку кинула. Ні праўдзівая калінка, ніпраўда твая Галечка...; Як вазьму я ружу кветку, ды пушчу на воду, пльві-пльві, ружа кветка, да самога броду. Плыла-плыла ружа кветка, ды стала круціцца. Выйшла маці воду браці, пачала дзіціца. Ой, ты мая ружа кветка, чаму ж ты завяла. Пэўна доўга ты, дзіцітка, на вадзе ляжала. Ўзяла маці ружу кветку, палажыла ў хаце. Ды як гляне ўспамінае, аб сваім дзіціці [17].*

Символ як феномен зароджувався на тлі живої природи. Все, що спостерігала людина в рослинному світі, ставало підґрунтям для появи у вже існуючих лексемах символічного значення: молоде листя дерев асоціювалося і з дівчиною, і з її одягом. Воно означало нове й надзвичайно красиве вбрання для дівчини, що було пов'язане з близьким весіллям. У результаті - зелене листя стало символом шлюбу, опадання листя - символ розлуки [Потебня, с. 64-65]: *Висока верба, тонка галузка зелений лист пускає; велика, любя, тяжка розлука серденько уриває. Ой, вербо, вербо, де ти росла, що твоє листячко вода знесла? Висока верба, висока верба широкий лист пускає, велика любов, тяжка розлука - серденько зниває [5, с. 33; 37].*

З часом символічне значення опадаючого листя розширилося до втрати дівчиною свого кохання: *Осиплеться жовтеє листя із липки додолю кругом, минають літа молодії, не верниши коханічко знов. До липки ще листячко верне, і липка не раз зацвіте, до мене кохання не верне, і так моя жизнь пропаде [6, с. 455].*

У білоруській пісні опадання листя є символом розлуки матері й дочки: *Под лесом, леском березка с листом всю осень шумела. – Листочек зелёный мой, как же нам расставаться? – Березка моя, белая моя, легко нам расставаться: солнце пригреет, ветер повеет – упаду я на землю. В темной горенке дочка с матушкой всю ночь говорила.*

– Мамочка моя, родная моя, как же нам расставаться? – Дитячко моё, милое моё, легко нам расставаться: сваты приедут, тебя заберут, а я тут останусь! [2, с. 139].

Антропоморфність рослин характерна і білоруським, і українським народним пісням: *... Что в моей сторончке три зеленых сада, – три зеленых сада да все три вишневые. Что в первом садочке явор густолистый, а в другом садочке яблонька кудрявая, а в третьем садочке груша да с отростками. Явор густолистый – батюшка мой старый, яблонька кудрявая – матушка родимая, груша да с отростками – жена моя с детками [2, с. 144-145]; Ой, да над ярм, ярм да три садочка рядом, да все три зеленеют, да все три расцветают. Что в том первом садочке соловейка щебечет, а во втором садочке кукушка куковала. А во втором садочке кукушка куковала, а и в третьем садочке мать с сыночком стояла: «А скажи, мой сыночек, кто из нас трех милее: женушка, или теща, иль родная матуся?»... [2, с. 22].*

Представлена розвідка у статті наочно демонструє, що духовність українського і

білоруського народу, як безцінний дар, закарбована у світогляді наших пращурів, а сучасність ми зможемо досягнути через її тісний зв'язок з тими моментами в минулому, з якими вона має таємну спорідненість.

Плідними у майбутньому в межах запропонованого нами напрямку *лінгвосимвології* вважаємо дослідження, що пов'язані з подальшою реконструкцією символічних значень на всіх мовних рівнях у проекції на широку жанрову дискурсивну перспективу текстів не тільки слов'ян, а й інших народів.

Список використаних джерел

1. Василечко Л. Таїна весільного обряду / Л. Василечко. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2006. – 127 с.
2. Глоба Андрей. Песни народов СССР. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1947 г. – 816 с.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
4. Карпенко Ю. О. Слов'янська міфологія і український фольклор / Ю. О. Карпенко // Мова та стиль українського фольклору : зб. наук. пр. / відп. ред. Ю. О. Карпенко. – К., 1996. – С. 22-33.
5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні : [у 3 кн., 6 т.]. Кн. 2, т. 3 : Весняний цикл ; т. 4 : Літній цикл / С. Килимник. – Факс. вид. – К. : Обереги, 1994. – 528 с.
6. Народні пісні / записи Людмили Єфремової. – К. : Наукова думка, 2006. – 575 с.
7. Потебня А. А. Символ и миф в народной культуре / Сост., подг. текстов, статья, коммент. А. Л. Топоркова. – М.: Лабиринт, 2007. – 480 с.
8. Славянские древности. Т. 1, с. 516; Энциклопедический словарь символов / Авт.- сост. Н. А. Истомина. – М.: ООО «Издательство АСТ» : ООО «Издательство Астрель», 2003. – 1056 с.
9. Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов : избранные труды / Н. Ф. Сумцов ; сост. и подготовка текста и коммент. А. К. Байбурина. – Москва : Восточная литература, 1996. – 296 с.
10. Тодоров Ц. Теории символа / Перевод с французского Б. Нарумова. – М.: Дом интеллектуальной книги, Русское феноменологическое общество, 1998, - 408 с.
11. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – Москва : Индрик, 1995. – 512 с.
12. Українські народні пісні в записях Зоріана Доленги-Ходаковського. – К. : Наукова думка, 1974. – 782 с.
13. Українські символи / [М. Дмитренко, Л. Іваннікова, Г. Лозко, Я. Музиченко, О. Шалак] ; за редакцією М. Дмитренка. – К. : Ред. часопису «Народознавство», 1994. – 140 с.
14. Цехмістрок Ю. Народні пісні Волині : фонографічні записи 1936-1937 років / Ю. Цехмістрок ; джерельні матеріали та видання Богдана Столярчука ; відчитання та заг. ред. Б. Луканюка. – Львів ; Рівне, 2006. – 480 с.
15. Яковлева О. В. Обрядовий дискурс у системі національної лінгвоментальності: монографія / О. В. Яковлева. – Одеса: «Одеський національний університет імені І. І. Мечникова», 2014. – 396 с.
16. Яковлева О. В. Символьна мова українського обрядового дискурсу в системі національної лінгвоментальності: автореф. дис. д-ра філол. наук: 10.02.01 / О. В. Яковлева. – Одеса, 2015. – 38 с.
17. Режим доступу: http://aphorisms.su/pesni/beloruskie_pesni/kalinka.html